МӘГЪНӘДӘШ СҮЗЛӘР СҮЗЛЕГЕ ХАКЫНДА

ЭН.Денмөхәммәтова

(Тикшеренүләр РГНФ 12-14-16004а гранты кярдәме белән башкарыла)

“ Синонимнар – чын мәгънәсендә телнең байлыгын билгели торган сүзләр. Кешенең сөйләм культурасын үстерүдә аларның роле зур: туган телнең синонимнарын яхшы белгән кеше үз фикерен төгәлрәк һәм матуррак белдерә ала. Синонимнарны белмәү сөйләмне ярлыландыра, сүз куллануда ялгышларга китерә,”- дип яза Ф.С. Сафиуллина үзенең татар тел белемен өйрәнүгә багышланган хезмәтендә [1, Б.50]. Чыннан да, элек-электән теге яки бу телне камил белү күрсәткечләренең берсе булып, мәгънәдәш сүзләрдән дөрес файдалану саналган. Шунлыктан синонимнарга күп тел белгечләре, язучылар һәм әдәби тәнкыйтьчеләр зур әһәмият биргәннәр, синонимнарның телне баету, фикерне төгәл һәм анык бирүдәге рольләрен күрсәтеп килгәннәр, сүзләрне үз мәгънәсендә, әйтәсе фикерне гади, җыйнак итеп бирерлек формада кулланырга чакырганнар.

Флера Садрый кызы Сафиуллинаның татар тел белемен өйрәнүгә багышланган хезмәтләрендә дә синонимнарга, аларны өйрәнүгә, теоретик һәм практик әһәмиятләрен күрсәтүгә зур урын бирелә. Галимә тел белемендәге мәгънәдәшлекне лексик берәмлекләр арасындагы синонимлык буларак та, грамматик, стилистик синонимлык рәвешендә дә өйрәнә, сүз ясалышында булган синонимлык күренешләренә мисал-дәлилләр күрсәтеп, бу өлкәдә дә мәгънәдәшлек барлыгын раслап тикшерә. Болар барысы да аның фәнни хезмәтләрендә, мәктәп укучылары һәм югары уку йорты студентлары өчен язган дәреслекләрендә чагылыш таба. Флера апа Сафиуллинаның тел белеменең бу өлкәсендә башкарган хезмәтләренең иң олысы буларак, Шифа Ханбикова белән берлектә төзелгән “Синонимнар сүзлеге”н атарга кирәк.

“Синонимнар сүзлеге” 1999 елда “Хәтер” нәшриятында басылып чыга [3]. Шифа Ханбикованың моңа кадәр дә мәгънәдәш сүзләрне өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәтләре, ике сүзлеге барлыгы мәгълүм. Әмма телне барлык нечкәлекләре белән камил белгән ике галимә тарафыннан төзелгәнгәме,

бу сүзлек, теоретик һәм гамәли материалның синтезы рәвешендә, аеруча уңышлы хезмәт буларак дөнья күргән. Аңа 25 меңгә якын синонимик берәмлекне берләштергән 4500дән артык оя тәкъдим ителә. “Синонимнар сүзлеге” дөнья басылып чыгуга ук, киң җәмәгатьчелек тарафыннан югары бәяләнеп, аның хакында вакытлы матбугат битләрендә дистәләрчә мәкаләләр басыла, рецензияләр языла.

“Татар теле – синонимнарга бай тел. Бу, мөгаен, телебезнең борынгыдан ук яшәп, чарланып килүеннән, халкыбызның магъукымышлы тарихи халык булуыннан, үз теленә яратып, игътибар һәм ихтирам белән каравыннандыр. Дөрес, соңгы чорда телебезнең шактый зур байлыгы, рус һәм интернациональ сүзләр тарафыннан кысрыкланып, рус телендә генә сөйләшергә тырышкан яшь өчен бик сыегайды, газета-журналһәм дәреслек битләрендә русчадан тәрҗемә ителгән, инде шомарган, шаблонлашкан сүзләр генә урын ала, ә телебезнең иң нәфис, фикерне төгәл бирә торган сүз һәм сүз тезмәләре яшәештән төшеп кала башлаган иде. Халкыбыз, телебез тарихында булган менә шушы ялгышны төзәтү, җитешсезлекне киметү максатында синонимнар сүзлеге үзеннән өлеш кертер дигән өметтә калабыз, ”- дип язылган сүзлекнең кереш мәкаләсендә. [3, Б.3]. Әйе, авторлар ялгышмаганнар, алар максатларына ирешкәннәр. Басылуына ике дистәгә якын вакыт үтсә дә, аны алыштырырлык сүзлек юк әлегә. Шунлыктан “Синонимнар сүзлеге”нә ихтыяҗ зур. Гыйльми хезмәтләрләрдә, фәнни тикшеренү эшләре вакытында аңа сылтамалар еш бирелә. Бу исә сүзлекнең кирәклеген һәм файдалы булуын кабат раслый. Андагы берәмлекләрнең рус теленә тәрҗемәләре дә бирелү файдаланучыга уңайлык тудыра.

Галимнәр бер үк яки якын мәгънә белдергән сүзләр төркемен синонимик рәткә туплап өйрәнәләр. Аларның әйтүенчә, татар телендә синонимик оялар 15 меңнән дә артып китә. Бу сүзлеккә аларның барысы да теркәлмәсә дә, зур күпчелеге һәм иң активлары җыйнап бирелгән.

Күп төрле үзлекләргә ия булган мәгънәдәш сүзләрне аеруча әдип, шагыйрьләребез тел - сурәтләү чарасы буларак актив кулланалар. Бу сүзлеккә

дә татар шигъриятендә зур урын алып торган шундый шәхесләр иҗатыннан шактый берәмлек тупланган. Аларны Ф.С.Сафиуллина һәрвакыт бик яратып һәм тирән ихтирам белән искә ала һәм яттан сөйли торган иде. Лекцияләренә мисалларны шигърияттән алып, телне, әдәбиятны камил белүе белән күпләрне таң калдыра иде.

Шигъри сөйләмгә, контекстка синонимнар рәте еш кына тулысы белән диярлек килеп керә. Ул я тезеп китү (амплификация), я каршы кую формасында, яисә төрле тезмәдә яки җөмләдә әле берсен, әле икенчесен файдалану рәвешендә кулланыла. Шигырьләрдә урнын алган мондый берәмлекләр авторның, шигъри аһәңлелеккә ирешү өчен, тон һәм семантик төсмерләрдән бик оста файдалануын, синонимнардан уңышлы комбинацияләр төзүен, сүзләр гармониясенә ирешүен күрсәтә. Мәсәлән, Г.Тукайның “Сөткә төшкән тычкан” шигырендә сабыр булу берәмлеге түбәндәгечә бирелә:

И карендәш! Син, кирәксә, суга бат йә сөткә бат!

***Ит сабыр**, күрсәт чыдамлык **һәм дә ит гайрәт, сөббат**!*

М.Әгъләмов исә «Сөю булып җиргә алма ява» шигырендә мәгънәдәш сүзләр тезмәсен түбәндәгечә куллана:

Рәнҗүләргә, әрнү, үпкәләргә,

***Кимсенүгә** хәтле*

Тел тидереп сүз әйтүме әллә?

Ш.Ханбикова һәм Ф.Сафиуллиналарның “Синонимнар сүзлеге”нә тупланган лексик берәмлекләр XX гасырның 90нчы елларыннан татар әдәби телендә актив лексика составында йөри торган берәмлекләрне тәшкил итә. Араларында, көндәлек сөйләмебездә сирәк кулланып, язма әдәбиятта гана очрата торганнары гына да (мәсәлән, *дәлия – георгин (б.34); җәйрәп яту – чайрап яту, чәйрәп яту, җәелеп яту, җәелеп китә (б.38); кәсләү – кәс җәю, кәс түшәү, кәс белән ябу, кәс белән каплау (б.54) һ.б.*), термин буларак кулланылышка кереп киткәннәре дә (мәсәлән, *вакыф – фонд (б. 30); дефис – сызыкча (б.35); мәдәният – культура (б.69)* һ.б.), үткән гасыр ахырында сөйләмдә кулланыла башлап, бүгенге көндә активлыгын югалтканнары да

(мәсәлән, *карта – харита (б.53); карета – Берлин арбасы, көймәле арба (б.53); сәйфия – дача (б.83); шәкли – формаль* (б.114)) очрый.

Килеп чыгышы ягыннан да сүзлеккә теркәлгән берәмлекләр төрле телләргә карый. Араларында симнонимик рәтләрдәге берәмлекләрнең зур күпчелекне төрки-татар сүзләре (мәсәлән, *кую – урнаштыру, салу (б.62); нибары – бөтенләе, бар булганы (б.73); эссе – кызу, бөркү* (б. 118)) тәшкил итсә дә, алынма берәмлекләре булган рәтләр дә шактый (мәсәлән, *иганә – ярдәм, булышлык (б.42); ил – дәүләт, мәмләкәт (б. 43); номер – сан (б.74); тайфун – диңгез өермәсе (б. 88)* һ.б.). Шунысы игътибарга лаек: алдагы елларда чыккан синонимнар сүзлекләрендә алынмаларның күпчелеген рус-европа берәмлекләре алып торса, бу сүзлектә аларны гарәп-фарсы лексемалары алыштырган. Элек синонимик рәттә доминанта буларак рус сүзе кулланылган булса, әлеге сүзлектә мондый берәмлекләр синонимик рәттә урын алсалар да, доминанта вазыйфасын үтәмиләр (мәсәлән, *кинжал – хәнҗәр (б. 107); авария – һәлакәт, бәрелеш, ватылу; үлем (б. 109); корылтай – съезд, конгресс (б. 59); матди – материаль, җисми, җисмани (б. 69)* һ.б.). Мондый үзгәрешләр телнең һәрвакыт үсеш-үзгәрештә булуын кабат раслый торган факт булып тора.

Татар теленең синонимик берәмлекләре арасында үзара мәгънәдәш сүзләрнең парлы сүз рәвешендә бер лексеме буларак кулланыла торганнары да бар. Алар сүзлеккә дә теркәлгәннәр. Мәсәлән *нәсел* доминантасы белән *нәсәп, **нәсел-нәсәп**, туган, **туган-тумача**, кардәш, карендәш, уру, **кардәш-ыру**, токым, зат, **зат-кавем,** кавем, **ыруг –кавем, кавем-кабилә**, кан, **ата-баба, нәсел-нәсәбе*** (б. 73) берәмлекләре; *кадер* доминантасы белән ***кадер-хөрмәт**, ихтирам, хөрмәт, олылау, гыйззәт* (б.49); *ару – хәлсезләнү, хәлдән таю, алҗу, **ару-алҗу, ару- талу**, талу, талчыгу, йончу, ялыгу, әлсерәү, йөгенү, мәлҗү, мәлҗерәү, бәлҗү, бәлҗерәх, куәтсез калу, куәттән таю* (б. 15) һ.б. берәмлекләр бирелгән.

Әлбәттә, синонимик рәттәге берәмлекләр мәгънә төсмере һәм стилистик кулланылышы белән аерылалар, әмма аларның синонимик рәттәгечә тезелеп бирелеше - поэзиядә еш очрый торган күренеш. Бу очракта автор, сүзнең эчке

мәгънәсенә басым ясау, лексеманы тагын да тирәнрәк аңлату, синонимның яңа төсмерен белдерү һәм поэтик системада контекстуаль урынын билгеләү максатыннан, семантик мәгънәдәш сүзләрне күпләп куллануга өстенлек бирә. Мәсәлән Г.Тукай "Театр" шигырендә мондый юллар яза:

***Мөкаддәс** ул, **бөек** ул, **гали** зат ул,*

*Тәмам **хөр** ул, вә бик киң ул, **азат** ул.*

Мисалдан күренгәнчә, **мөкаддәс, бөек, гали** барысы бер уртак мәгънә белдерә, ә **хөр, азат** лексемалары ирекле дигәнне аңлата. Әмма алар мәгънәви һәм стилистик төсмерләре белән аерылалар. М**өкаддәс** сүзе дини семантикага ия һәм *изге* дип тәрҗемә ителә ала; **гали** киңрәк мәгънәдә *бөек, билгеле,* танылган дип аңлатыла, ә **бөек** сүзе бу синонимик рәттә доминанта ролен үти. Х**өр** лексемасында нәрсәдән, кемнән дә булса тулы бәйсезлек мәгънәсе өстенлек итә, ә **азат** сүзе ирекле семантикасы белән кулланыла.

М.Әгъләмов «Сөю булып җиргә алма ява» шигырендә исә

Рәнҗүләргә, әрнү, үпкәләргә,

***Кимсенүгә** хәтле*

Тел тидереп сүз әйтүме әллә?

Сүз дә мәрхәмәтле, дип синонимнарны кеше күңелендә генә була ала һәм саклана торган авыр хис – кичерешләрне тирәнрәк бирү өчен файдалана.

Эш, күренеш, процессның дәвамлылыгын, интевсивлыгын күрсәтү өчен дә, М.Әгъләмов бу алымны бик оста куллана.

Яшәргә килгән буласың

Матурлык белән генә,

Мәгънәсез Вакыт

*...**Сындыра...***

...Җимерә...

...Вата...

...Бөгә... («Матурлык безнең белән»)

Бу синонимнар «Синонимнар сүзлеге»ндә түбәндәге тәртиптә бирелгән: *вату - туздыру; җимерү; бозу; зыян китерү; сындыру* (б.30) Әдип исә, синонимик рәтне кире тәртиптә кулланып, көчле сыйфатнамә бирүгә ирешә.

Мисаллардан күренгәнчә, синонимнар төрле максатларда кулланылалар. Нигездә, синонимнар фикерне төгәлләү, аныклау яки басым ясау, ассызыклап күрсәтү өчен тәкъдим ителәләр. Әмма ничек кенә булмасын, алар тел матурлыгын, төгәллеген тәэмин итәләр, һәм аларны өйрәнү, хәтерләү һәм белү зарур. Ә моңа ирешү өчен, Ш.Ханбикова һәм Ф. Сафиуллиналарның "Синонимнар сүзлеге" күпләрнең өстәл китабы вазифасын озак еллар үтәячәк әле.

Әдәбият

1. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. / Ф.С. Сафиуллина, М.З.Зәкиев. – Казан : Мәгариф, 2002.
2. Ханбикова Ш. С. Татар телендә синонимия һәм сүзлекләр. / Ш. С. Ханбикова. –Казан: Тат. кит. нәшр., 1980.
3. Ханбикова Ш.Х., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге./ Ш.Х.Ханбикова, Ф.С.Сафиуллина – Казан: Хәтер, 1999.